

DESPRE POPULAȚIA ȘI ROMANIZAREA MOESIEI SUPERIOR

(în legătură cu monografia lui A. Mócsy*)

DE

I. I. RUSSU

Preocuparea laudabilă și meritorie — devenită prin propagare o adevărată „modă” în ultimele decenii — de a studia în amănunte și în ansamblu populația și totodată romanizarea unor singuratiche provincii romane din sud-estul Europei este puternică și productivă după al doilea război mondial, mai ales între erudiții maghiari; după Panonia¹, Dalmatia², iar (ceva mai demult) sora ei estică și omonimă Moesia Inferior³, a urmat anul trecut la rând Moesia Superior, în monografia impozantă a cunoscutului epigrafist și istoric-arheolog budapestan András Mócsy (profesor la universitate)⁴, care s-a mai ocupat de această provincie, de

* A.M. = András Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Akadémiai Kiadó (Editura Academiei), Budapest, 1970, 284 p., în 8°.

¹ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, 276 p. (recenzie: *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 601—608); L. Barkóczy, *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletianus*, in *Acta Archaeologica*, Budapest, XVI, 1964, p. 257—356; A. Mócsy, art. *Pannonia*, in *RE*, Suppl. IX (1962), col. 515—776, Budapest.

² G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatia*, 1965, 233 p.; *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, 40 p. (recenzie critică: *Cercetări de lingvistică*, Cluj, XV, 1970, p. 163—173); J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1970, 529 p.

³ B. Gerov, *Romanizmat meždu Dunava i Balkana*, Sofia, 1949—1953.

⁴ András Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 284 p., în 8°. C u p r i n s: Vorwort, p. 7—8; I. *Historische Geographie der Provinz*. 1. Grenzen, 2. Strassennetz, 3. Territorien, a) Peregrine Gemeinden, b) Municipale Gemeinden, c) Bergwerkdistrikte, d) Die spätantike Provinzeinteilung, e) Zusammenfassung, p. 9—46; II. *Einige Probleme der Militärgeschichte*. 1. Die Besetzung der Provinz, 2. Der obermösische Limes zur Zeit des Bestehens von Dakien, 3. Die „Kastelle” von F. Kanitz, p. 47—61; III. *Die Territorien der Provinz*. 1. Scupi, 2. Ulpianum, 3. Municipium Dardanorum, 4. Naissus, 5. Ratiaria, 6. Aurelianum — Aquae, 7. Singidunum, 8. Aureus Mons — Kosmaj-Gebiet, 9. Muncic. Celegerorum, 10. Ilorrem Margi, 11. Margum, 12. Viminacium, 13. Aelianum, p. 62—160; IV. *Die Gesellschaft*. 1. Senatoren und Ritter, 2. Dekurionen, 3. Augustalen, 4. Das Militär, 5. Bürgerrechtspolitik, 6. Peregrine, 7. Sklaverei, 8. Urbevölkerung und Fremde, 9. Latrones, p. 161—198; V. *Über einige Erscheinungsformen der Romanisation*. 1. Inschriften und Romanisation, 2. Die Verbreitung der lateinischen Schrift und Sprache, 3. Der Einfluss der römischen Verwaltung und des römischen Rechts, 4. Das einheimische Element im Kult und in der Namengebung, p. 199—250; VI. *Zusammenfassung*, p. 251—256. *Anhang*. 1. Bemerkungen über die Kleinfunde, 2. Grundsätzliches zur Inschriftenstatistik, p. 257—266. *Abkürzungen*, 267—269. *Abbildungsverzeichnis*, p. 270—271. *Verzeichnis der behandelten Inschriften*, p. 272. *Register*, p. 273—284.

romanizarea ei. Monografia recentă este o lucrare masivă, scrisă cu multă erudiție și vervă, mult meșteșug și zel, imprimată la Academie în optime condiții tehnice, cu deosebită acribie și acuratețe (cf. totuși *infra*, nota 32). La o excelentă cunoaștere a izvoarelor documentare, a bibliografiei și a hărților indicind relieful provinciei studiate, autorul adaugă proprii explorări de teren, de monumente, ruine și alte materiale, cercetări în muzee, consultări și informații de pe la cercetători și muzeografi, colegi și prieteni (în număr de vreo 24, p. 8), date inedite, — cum era firesc de așteptat de la un conștiincios erudit cu pregătire multilaterală în domeniul vast, complex, cu multe obscurități al Europei sud-estice în antichitate; el a înțeles just că azi asemenea lucrări de mari proporții și pretenții nu se pot face numai cu ce, cum și cât oferă cărțile în bibliotecă.

Cartea lui A. Mócsy îmbrățișează (fără pretenția de a le fi epuizat) aspectele principale în problemele structurii social-etnice, cultura materială, organizarea vieții provinciale, procesul de urbanizare, propagarea culturii materiale, a limbii și modului de viață romane în Moesia Superior, — totul fiind înfățișat într-o concepție și o manieră originale, un stil și plan de organizare și expunere cu rezultate și concluzii generale cu care însă nu toată lumea va fi de acord. Indiferent de calitățile și scăderile (inerente oricărei lucrări similare) pe care le prezintă, monografia asupra Moesiei Superior se impune atenției, comportă o discuție mai circumstanțiată prin dimensiunile, structura și concluziile adoptate, prin semnificația pentru problema romanizării în general, atât pe planul larg al întregii împărății romane, cât mai ales în zona danubiană și carpato-balcanică, — deci direct și în mod esențial pentru întreaga istorie antică și medievală a sud-estului european.

La prima vedere, planul și ordinea prezentării materiei și argumentarea în *Gesellschaft und Romanisation* fac impresia a fi judicioase, corecte; dar examinarea mai apropiată a cuprinsului și analizei problemelor, a materialelor documentare, a compartimentărilor arată că repartizarea și metoda anchetei nu sînt din cele mai reușite, clare și „practice” adecvate realităților, nu respectă ordinea logică și cronologică a lucrurilor, etapele dezvoltării provinciei și a populației, a organizării și evoluției sale, a structurii însăși a documentelor disponibile (literare, epigrafice, arheologice, numismatice), cum se va arăta la analiza diferitelor capitole (cu deosebire cap. I-III).

Analiza ce urmează (legată și de experiența cu opiniile altor cercetători ai problemei romanizării ce s-a pus de mai multă vreme fiind mereu actuală), referindu-se la aspecte de ansamblu ori părți negative cu lacune și erori de amănunt, nu poate și nu urmărește a face un control integral al documentației și expunerii lui *A.M.*, cu epuizarea tuturor elementelor utile și necesare în problema vastă, complexă a populației și romanizării Moesiei Superior, — ca și a altor provincii. Se vor releva numai câteva aspecte și învățăminte, prezentînd observațiile și rectificările în ordinea și potrivit împărțirii cu „punctajul” sumarului monografiei (nota 4).

P r e f a ța, urmărind să explice și să justifice titlul și tematica lucrării, aduce precizări și definiția noțiunii de „romanizare”, termen care „fiind modern, nu este (metodic) necesar [!] a-i da în prealabil definiția; și ar fi desigur de dorit să nu-l utilizăm în cercetări” remarcă

autorul *A.M.*; deci un termen pe care el (o spune) l-a adoptat numai cu „șovăială” în titlul lucrării. Asemenea confesiuni spun mult în privința poziției autorului lor și a felului cum se interpretează „romanizarea”: care sînt concluziile istorice? De fapt *A.M.* pleacă de la tema gr. *rho-maizein* cu însemnarea „a vorbi latina”, „a fi de partea Romei” (Appian), caută „aspectele sociale” ale acestui concept în una din provinciile romane, făcînd de la început un viraj care îi va permite să escamoteze însuși procesul romanizării, adică ceea ce admite aproape toată lumea (afară de autor precedat de sofiotul V. Beșevliev și de vienezul E. Swoboda), aspectul esențial fiind aici transformarea provincialilor „barbari” — pe-regrini în *romani*, prin limbă și nume etnic-național. „Amănuntul” apare destul de lămuritor, edificator.

„Geografia istorică a provinciei (I)” prezintă granițele [cu provinciile vecine: Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Moesia Inferior, Dunărea (Dacia)] cu valoroase indicații asupra reliefului și condițiile tectonice care au determinat împărțirile administrative, ilustrate prin bune schițe cartografice (care însă nu arată nimic din elementele de hipsometrie, uneori pretează chiar la confuzii, ca p. 12 „cursul Varlarului”). Rețeaua rutieră, pe bază de itinerarii, miliarii, inscripții, ilustrată prin hărți, tabele, cifre. Teritoriile sînt de două categorii: a) *civitates peregrinae* (care ocupă abia patru pagini de text), în disproporție cu importanța fundamentală a populației indigene (preromane): dardani, celegeri, timachi, moesi, tricornensi, picensi, deci vreo șase grupe de triburi, „peregrini”, care de fapt constituiau temelia cu substanța însăși social-economică a provinciei romane Moesia Superior. Aceste populații trebuiau să fie studiate mult mai amănunțit: obârșia lor etnică, apartenența lingvistică, organizarea și structura social-politică, răspîndirea teritorială, toponimia și antroponimia, structura și nivelul economic, contactele cu Roma, rezistența și supunerea lor, condițiile și situația în cadrul provinciei romane, comunitățile social-etnice, contactul cu lumea romană în interiorul provinciei și în afară (Italia, Roma, în Vest etc.); totul era de transpus pe o hartă amănunțită care să ofere oglinda firească și necesară a realităților fondului social-etnic și economic pe care s-a dezvoltat viața provincială și romanitatea Moesiei Superior (analog cu a altor provincii). Este necesar a se releva aici că majoritatea populațiilor autohtone în Moesia vestică era de neam tracic, de limbă traco-moesică (cu excepția poate a dardanilor, aparținători grupului illyric, și a elementelor izolate illyre, alături de imigrații celți, scordiscii ș.a., care s-au integrat anterior în masele localnicilor), lucru pe care *A.M.* nici nu-l bagă în seamă. Spre a determina valoarea fondului social-economic, etnic și lingvistic indigen prevalent tracic (sau poate „traco-illyric”) relativ ușor de identificat chiar prin amănunte în provincie, se impunea o analiză detaliată nu numai a topografiei arheologice a teritoriului, ci și întreaga toponimie indigenă preromană: toate numele de localități (preluate de stăpînirea romană și păstrate în continuare) care se oglindesc în așa numita „toponimie majoră” (*Scupi*, *Naissus*, *Ratiaria*, parțial *Singidunum*, *Viminacium* ș.a.), ori „minoră”, sate, castella etc. (din itinerarii, Procopius etc.) și în numele de sate (tirguri) menționate în afară în inscripțiile puse de emigrații provinciali illyro — și traco-romani, ca *Aurelius Aurelianus miles coh. — praetor[iae et --- Epi]cadus [miles coh. I prae[toriae] et Fl. Fuscus milites ex*

Dardania ex vico Perdica et ex vico Titis la Roma (CIL, VI, 32605); [Au]re[.] Moca militavit in [cohorte] Claud. miliarense an. [VIII, f]actus bf. trib. ann. I[II] (etc.), natus in Dardani(ia) vico Zatidis, dedit nomen militi(a)e annor. XXIII, vixit an(n)is LV, A[u]r. Maxi[m]ian[us] nepus avunculo merenti la Aquileia (CIL, V, 898). Aceste și alte asemenea piese epigrafice (de ex. CIL, VI, 533, XIII 6823 etc.)⁵, de excepțională valoare în dosarul documentar al compoziției etnice și romanizării provinciilor illyro-trace, nu figurează într-o carte despre „societatea și romanizarea în provincia romană Moesia Superior”. Ignorarea toponimelor și minimalizarea antroponimelor indigene (relativ puține dar cu atât mai valoroase și semnificative) din Moesia apar ca o lacună regretabilă.

Alături ori suprapuse peste „comunitățile peregrine” erau b) **comunitățile municipale romane**: *Scupi, Ratiaria, Viminacium, Ulpianum, Margum, Singidunum, Municipium Dard(anorum?)*, *Municipium Cellegororum?*, *Horreum Margi*, ca și c) **districtele montanistice (miniere)** Kosmaj, Rudnik, Kapaonik, în care (pe baza documentării epigrafice și numismatice) s-a dezvoltat o intensă activitate extractivă și de prelucrare în ateliere, turnătorii (metalla), monetării etc.; în aceste „districte” municipalizarea s-a extins de timpuriu. După împărțirea provincială din antichitatea târzie (secolul IV : Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea, Dardania; aserțiunea că familia lui Iustinus I și Iustinianus I era de origine „dardanică”, la fel ca și dinastia lui Constantinus I, p. 43, nu este exactă : s-a arătat că erau traci)⁶, urmează un „rezumat” ce prezintă toate cele 13 districte municipale și (6) miniere ale provinciei, cu o hartă clară (p. 45), stăruiind asupra etapelor de urbanizare a Moesiei Superior. Este evident că structura, proporțiile și aportul pozitiv al capitolului I din monografie nu sînt satisfăcătoare; era de așteptat altceva : restabilirea și ilustrarea realităților social-etnice și economice locale, prezența masivă și activă a populației autohtone în provincie, contactul ei cu romanitatea, continuitatea fenomenelor de viață indigene și osmoza cu romanismul, lucruri care din păcate nu se oglindesc într-un cadru istoric și geografic adecvat, ca o justificare prealabilă ușurînd înțelegerea dezvoltării „societății și romanizarea” în provincie.

„Unele probleme ale istoriei militare (II)” nu este un capitol bine intitulat, nici elaborat cu deplin succes, avînd goluri, cu toată masiva îngrămădire aparentă de material documentar dispus condensat pe numai 15 pagini. De prisos a mai spune că era și este necesar a cunoaște nu numai „cîteva” probleme ale istoriei militare ci (față de însemnătatea primordială sub raportul social și cultural în romanizare ce revenea armatei ca vehiculator activ al limbii și formelor de viață romane) era absolut indispensabil un repertoriu complet al trupelor (legiuni, *auxilia*, toți militarii, beneficiari etc., inclusiv veteranii), dislocarea lor în castru, castella, praesidia, drumurile militare, limesul și fortificațiile în ansamblu etc., ilustrate cu o hartă amănunțită, precum și relațiile cu acțiunea militară și cucerirea Daciei (care s-a făcut începînd tocmai de pe teritoriul

⁵ Cf. G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, în *ED*, I, 1923, p. 57—288; *Granița de apus a tracilor*, în *AJIN*, III, 1924—5, p. 377—492; R. Vulpe, *Gli Illiri dell'Italia imperiale romana*, în *ED*, III, 1925 (1926), p. 129—257; I. I. Russu, *Granița etnică între traci și illiri*, în *AJSC*, IV, 1944, p. 74—146; idem, *Illirii (passim)*.

⁶ *Infra*, p. 326; *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, 1967, p. 29.

Moesiei), deplasările de unități în provincia din stînga Dunării ș.a.; nu ar fi aceasta o istorie militară exhaustivă a provinciei, ci un simplu „inventar” al tuturor unităților și (cel puțin în cifre rotunde) al oamenilor „în uniformă” care făceau parte efectiv și permanent din „societatea” locală participînd mai mult decît oricare altă categorie la procesul de romanizare. Paragraful 1. („Ocuparea provinciei” ce trebuia să constituie capitolul II al cărții, după „Moesia preromană” și populația autohtonă) expune campaniile romane, pătrunderea și prezența forței romane, deplasările legiunilor în teritoriul provinciei; 2. „limesul Moesiei Superior în timpul provinciei Dacia” prezintă un repertoriu topografic-arheologic cu date exacte asupra castrelor și castele-fortificații de pe „limes”⁷. Despre unitățile de pe limes se citează ca bibliografie numai o lucrare a lui A. Radnóti (1959, cu greșeli și lacune). Dacă la marile unități omogene și uniformizate ca structură juridică și nivel cultural de romanizare care erau legiunile (în Moesia Superior două: IV Flavia, VII Claudia, ambele pe linia Dunării) cercetarea compunerii și efectivelor putea fi mai sumară sau chiar redusă la minimum — în schimb la *auxilia* era util și necesar a se întocmi repertoriul critic și complet cu obîrșia, „istoricul” și compunerea etnică-teritorială a efectivelor, a cadrelor de conducere, a veteranilor etc., lucru care nu se poate face aici în limitele unei note-discuții; va fi suficient a semnala numai că în ampla monografie despre „societatea și romanizarea Moesiei Superior” nu se face nici măcar o mențiune despre cîteva unități auxiliare: *cohors Antiochensium*, *cohors I Cisipadensium* în Moesia la a. 75 (*Starinar*, Belgrad, XVIII, 1967 (1968), p. 22—23), iar la 93 în Moesia Superior (*CIL*, XVI, 39); *coh. I Montanorum* apare menționată numai în legătură cu o inscripție oarecare (p. 118). Despre trupele auxiliare ale provinciei, în afară de vechile lucrări ale lui C. Cichorius (*RE*, *ala*, *cohors*) și W. Wagner (*Dislokation*, 1938), se poate consulta articolul *Die Auxiliareinheiten in Mösien unter den Flaviern*, de M. Mirković, în *Epigraphische Studien*, V, 1968, p. 177—183. În loc de anchetă și statistică pertinentă a trupelor și oamenilor, A.M. s-a mulțumit comod să întocmească (după cercetările sîrbești) o listă cu punctele unde se constată fortificații, castre, castella „pe limes” cu dimensiuni, suprafețe etc.; după cărămizile șampilate, cu locul descoperirii, legiunea IV Flavia și VII Claudia, cohortele (cîteva „castella” ale lui F. Kanitz se dovedesc produsul unor confuzii cu ruine medievale, iar rectificările lui A.M. arată și aici o bună cunoaștere a bibliografiei și terenului).

„Teritoriile provinciei (III)” este capitolul cel mai amplu reluînd și lărgind mult (epigrafic, arheologic și topografic, pînă la limita extremă a unor mici amănunte) cele spuse în II 3, cu toate datele disponibile, ilustrate prin hărți și grafice cu repartizarea inscripțiilor, niște cifre pe care A.M. le consideră semnificative, dar care apar în bună parte iluzorii ca semnificație pentru populație și romanizare. Sînt înșirate

⁷ La p. 49, bibliografia despre materialul epigrafic privind construcțiile șoselei la Dunăre, prin „Cazane”; se adaugă lucrările citate în SCIV, XV, 1964, 1, p. 155; despre această mare șosea strategică „trans-europeană” de la Marea Neagră pînă în Gallia (numită de Aurelius Victor *iter conditum per feras gentes*) cf. ultima punere la punct: C. Daicoviciu, în AMN, VII, 1970, p. 132—133. La p. 51 și 279 o eroare de toponimie în Dacia: Hoghiz (jud. Brașov) numit de către A.M. „Maroshéviz”, era de fapt „Olthéviz”.

cele 13 mari centre cu teritoriile lor (supra nota 4) din provincie, prezentînd aproape un fel de mici monografii la fiecare „territorium”; este o muncă de impresionantă răbdare și migală, în care sînt de remarcate studiul tipurilor de monumente funerare, ornamentica, formule epigrafice, antroponime ș.a. ce se repetă stereotip și monoton (parcă interminabil), cu unele ușoare nuanțe și divergențe de vreo 10 ori; pare că am avea a face cu tot atîtea triburi-populații, din vreo „confederație” provincială: grafice și schițe, scheme și tabele de miniaturi pentru studiul tipologiei, care ne apar destul de puțin concludente în sine; asemenea „lotizare” cu restrîngerea elementelor ornamentale și simbolistice pe lespezi funerare asupra unor „territoria” de orașe nu pare justificată, nici măcar în cadrul unei întregi provincii, cîtă vreme este cunoscut caracterul larg, sfera vastă de răspîndire a motivelor, formulilor comune, banale, aproape „universale” în materialul epigrafic al întinsei împărății romane, ca D(is) M(anibus), H(ic) S(it-) E(st) etc. Interesante sînt între altele și considerațiile cu ipoteze despre centrele cu pietrari-„sculptori”, atelier; dar stabilirea lor (numai după tipologia relievelor, fără indicații epigrafice concrete) rămîne în majoritate iluzorie; chiar concrete și pozitive dacă ar fi, ele nu ar avea prea mare importanță și semnificație pentru „populație și romanizare”. Mai interesant decît căutarea atelierelor și întocmirea de miniaturi-machete cu motivele ornamentale și simbolistice pe *stelae* (lespezi funerare, p. 65, 79, 89, 97, 103, 119, 128, 137, 149 etc.), ar fi fost ilustrarea prin fotografii clare a monumentelor mai semnificative după tipuri din toată provincia, din care să se vadă o dată cu motivele tipice, chiar și „portretele” celor eternizați, ca și eforturile, stilul, capacitatea acestor modești „artiști”-pietrari provinciali în munca de imitare a modelelor importate, de redare a elementelor locale, cu resursele lor de inspirație și execuție tehnică. Numeroase și variate apar la A.M. tabele de antroponime, gentilicii romane „neimperiale” și imperiale, detașate de contextul lor epigrafic, deci din cadrul familiar și social, ca atare aproape niște entități abstracte, lipsite în mare parte de semnificația lor documentară concretă, merită să arate conexiunea firească a mediului social în care au apărut. Nu sînt rare în acest capitol repetările și reluările de motive și de nume proprii, monumente și alte materiale arheologice (presărate cu unele confuzii epigrafice), ca și etalarea de lucrări lipsite de valoare documentară social-istorică, liste de veterani cu grafice grupate după unitățile din care veneau veteranii, — iarăși un lux și risipă de muncă (de ex. la p. 69); simple indicații cifrice și sursele fără *cognomina* respectivilor romani (*Iulii, Claudii, Flavii, Ulpii, Aelii, Aurelii*), fără alte elemente documentare, nu prezintă interes pentru stabilirea obîrșiei teritoriale, etnice a persoanelor respective. Nefiind posibil nici util a prezenta integral capitolul „teritoriilor” (p. 62—162), inclusiv toate materialele documentare expuse aici după aceleași criterii, norme și forme aproape telegrafice de către A.M. la fiecare din cele 13 „territoria” moesice, este de relevat felul discutabil cum expune și folosește materialul antroponimic: tabele de nume gentilicii (de familie), ca la Ulpianum, p. 82 „neimperiale” *Antonius, Avillius, Cornelius, Licinius, Marcius, Messius, Novantius, Rufrius, Silvius, Titovius, Valerius, Varius*, p. 83 *Iulius, Claudius, Flavius, Cocceius, Ulpus, Aelius* etc., cu citatele de rigoare, dar fără nici un alt element privind numele și persoa-

nele respective, adică „cognomen” (liste separate cu *cognomina* : p. 192), filiație, ocupație, relații cu mediul, cultele religioase ori alte elemente ce pot servi drept indicii asupra situației și obirșiei personajelor; este la *A.M.* un sistem de analiză mecanică a conținutului textelor epigrafice din care se pot (măcar parțial, schematic, aproape ai zice „simbolic”) recupera datele utile despre originea populației și în primul rînd al celei indigene romanizate ori pe cale de romanizare. Așa fiind, apare inutil a discuta rezultatele autorului *A.M.*, căci s-ar impune o reexaminare a întregului material epigrafic al provinciei, studiat de autor ceva mai explicit numai acolo unde expune antroponimele „barbare” ori străine (illyre, trace etc.). Citarea trunchiată a textelor epigrafice este dăunătoare peste tot sub orice aspect; astfel, din inscripția *Spomenik*, Belgrad, LXXI, nr. 322, discutată în șase rînduri de notă (47) la p. 83 se dă textul numai *Asclepio [Telesphoro Hygiae] So[---] Heracliti (filius) Surus* usw., omițînd pe *et pro genio Dolcen[i] paterno deo et genio cortes rotum libies p.*, care spune mult și pe care *A.M.* îl înlocuiește prin „usw”. În ce privește caracterul etnic al bazei sociale indigene din zona Ulpiana, tabelul de „famillii indigene ce nu aveau dreptul de cetățenie” (p. 84) cu antroponime ca *Dasius, Andia, Sita, Timent-, Nanea* etc. illyre, arată caracterul prevalent illyric cunoscut pînă acum, dar nerelevat după cuviință de către *A.M.* — Așa-numitul *Municipium Dardanorum* (p. 88) nu este sigur ca lectură (întregire); în teritoriu se relevă (raritate în monografia lui *A.M.*) un cimitir de incinerare cu ceramică autohtonă lucrată fără roată. În zona Naissus prevalează elementul de bază tracic, cum arată marele număr de antroponime și cultele trace, în primul rînd „cavalerul erou” (la tabelul p. 93 de adăugat relieful cu doi cavaleri și dedicație greacă lui Apollo și Asclepios „Beracelenoi”, din Krupac, *Starinar*, XV-XVI, 1964—5 [1966], p. 249; bibliografia despre „cavalerul trac” și în Serbia : *AMN*, IV, 1967, p. 94). Harta cu tabel de nume gentilicii romane (p. 99) este iarăși mai mult o ingenioasă realizare de grafician-cartograf decît o sinteză utilă a documentelor epigrafice. La Ratiaria (Arçar, în Bulgaria la Dunăre) repetînd reproducerea materialelor arheologice, studiul analitic al lespezilor funerare (un savant grafic, p. 103), sarcofage impozante (cu ghirlande) etc., table de gentilicii romane în care înșirarea mecanică-șablon (fără nuanțe în caracterele tipografice ori punctuație) poate produce unele citate-calambur⁸, nedorite. La paragraful despre „Aurelianum — Aquae” de remarcat punctul arheologic deocamdată „anonim” al cetății-oraș pe bună dreptate celebră la Gamzigrad (lîngă Zaječar, în nord-estul Serbiei), descris cu deosebită precizie și competență de către *A.M.* (p. 111—113; păcat că nu se dă nici un plan ori fotografie a marelui palat de 300 × 230 m, „das besterhaltene und grösste römische Baudenkmal Serbiens”). În legătură cu podul împăratului Traianus

⁸ Ca cel de la p. 106 tabel de nume „Aufidius Dimitrov 49”, aici „Dimitrov” (autor al unui repertoriu de lespezi funerare romane din Bulgaria de nord) apare pe postul de... cognomen roman al lui Aufidius; p. 107 „C. Val. Marcianus Dimitrov 37” ca signum, eventual... domus (al lui Valerius Marcianus). Sint produse ale spiritului „de economie” în dauna clarității textului epigrafic antic ce trebuie reprodus integral oriunde este util și necesar, fără a face „economii” grafice tocmai la aceste documente scurte (lapidare) de valoare esențială (*cognomina*, ocupații etc.); dacă ar putea să pară că e „risipă” de spațiu grafic, ea poate fi recuperată prin scurtarea considerațiilor personale.

pe Dunăre observă A.M. (p. 116) „eine eingehende Bearbeitung der Trajansbrücke bei Drobeta steht noch aus (Kanitz, Patsch und besonders A. Decei, *AISC*, 1, 1933, 1, 140-)”; dar în bibliografia românească a fost prelucrat tot ce se știa util și precis pînă acum despre grandiosul pod roman⁹; ce s-ar mai putea spune nou înainte de a dispune de alte date? Pentru zona de nord-est a Moesiei Superior se repetă același greoi sistem „teoretic” de studiu al inscripțiilor (p. 118) grupate în cinci categorii, între care unele constatări ce apar ca autentice banalități¹⁰. În legătură cu monumentele funerare alcătuite din medalion + lei (și Attis; considerate ca aduse în Moesia din Dacia; M. Veličković), în afară de citatul „*SCIV*, 2, 1960, 332-” („2, 1960” greșit în loc de XI, 1960, eroare datorită felului defectuos cum e marcat atît volumul cît și fascicula pe coperta revistei), trebuie menționat: *Römer in Rumänien*, Ausstellung, Köln, 1969, p. 261 (două dintre piesele descoperite în Dacia; la fel *Civiltă romana în România*, Roma, 1970, p. 248; a treia, în Muzeul Ploiești, descoperită la Micia-Veșel, *AMN*, VI, 1969, p. 535). Între elementele „neromane” din zonă, tracii prevalează și în formațiile auxiliare, în *coh. I Thracum Syriaca*; *CIL*, III, 14579 se citește „...linus Dini[tra]lis Tarsa..” (*ED*, I, p. 195–6, 223); tracii *Diurpagisa*, *Bitus Biti* și alții cu nume romane (p. 125) erau desigur localnici, nu „Elemente aus den Ostprovinzen”. — La Singidunum (Belgrad), topografia arheologică, monumente, alături de banalități¹¹ și constatarea semnificativă „inscripțiile cele mai tîrzii sînt din vremea lui Gallienus”: aceasta într-un mare centru roman pe linia Dunării care a rezistat pînă după anul 600 presiunilor „barbare”, analogia fiind extrem de elocventă pentru durata inscripțiilor în Dacia evacuată de Aurelianus. În Singidunum și în teritoriul său (Hinterland), populația de bază era desigur tracică, dar antroponimia de această proveniență este redusă (cum e firesc) și nerelevantă după cuviință de către A.M. (cf. *AISC*, IV, p. 126–135; *Illirii*, p. 36–37). În zona montanică *Aureus Mons* — Kosmai, pe lângă desimea așezărilor și materialelor arheologice, de relevat amestecul elementelor etnice de bază (indigene) illyre cu cele trace, acestea în majoritate, iar dintre antroponime (gentilicii „neimperiale” și imperiale) cele trace sînt menționate de A.M.: *Aulus-zanios*, *Dines*, *Bitio Biti*, *Dincent* —, *Mucatius*, *Tittha*, la care se adaugă *Septimiu[s Au]lusanus t[ess.] coh. II Aur.* [*Dard.?*], *CIL*, III, 14541 (lectura greșită „Volusanus”, rectificată de Mateescu, *AIN*, III, p. 487), inscripție pe care A.M. o utiliza cu vechea lectură greșită astfel de două ori: „kaiserliche Namen — Septimius *CIL*, III, 14541”, apoi la „Soldaten, deren Bürgerrecht älter war — Septimius Volusanus” (p. 139).

⁹ De ex. D. Tudor, *Oltenia romană*, București, ed. a II-a (1958), p. 53–54; ed. a III-a (1968), p. 60–72; *Drobeta*, București, 1965, p. 25–32 „podul lui Traian” și chiar *Magazin* (București), nr. 667, 18 iulie 1970 (pentru publicul larg); *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 53–153; cf. și A. Bărcăcilă, *SCIV*, XVII, 1966, 3, p. 645–661.

¹⁰ Ca „die Formel H(ic) S(it-) E(st) kommt mit einer Ausnahme (*CIL*, III, 14575) immer mit der Formel D(is) M(anibus) vor”, lucru absolut firesc, „D M” fiind nelipsit pe epitafe (bine știe A. M. de ex. p. 147 „HS — kommt in allen Inschriften, deren Anfang unbeschädigt ist, mit der Formel DM vor”) I, arătînd inanitatea „descoperirii” lui A. M. în legătură cu „HSE”, ca și altele în alte locuri (p. 127 etc.).

¹¹ „Die Formel HSE kommt kaum vor und auch dann immer nur mit der Formel DM” 127.

„Merellus” (p. 140) este eroare de tipar în loc de Marcellus, iar „Rodope Valentis Jahreshefte, 12, 188, 58” era din familia de traci a lui *Dinicentus*, fapt care (ca în multe alte cazuri) trebuia precizat spre a înțelege etnicitatea persoanelor din zona minieră „Kosmai”, unde după A.M. minerii cu nume illyre și trace ar fi fost imigrați; dar ei puteau să fie tot atât de ușor indigeni ori din cadrul provinciei Moesia Superior. — „Municipium Celegerorum” e la fel de nesigur în lectură ca și „Dardanorum”, iar materialul arheologic-epigrafic este foarte redus, localizarea dubioasă. La Horreum Margi, important centru timp de câteva secole, antroponomia aproape curat romană, indigenă este numai *Dalmana*, căci *Vetiola* nu poate fi pusă în legătură cu trac *Bit* — ca formă latinizată (A.M.). Margum încă are material epigrafic redus, dar Viminacium a cunoscut dezvoltare amplă ca lagăr al legiunii VII și capitală a provinciei, material abundent studiat după aceleași criterii șablonice; un tablou bogat de 17 miniaturi cu lespezi funerare (p. 149), care — ca și altele — ar fi fost de dorit a le vedea în fotografii mari; antroponimele sînt grupate (detășat) în gentilicii „neimperiale”, imperiale, la care se fac unele aserțiuni eronate¹². Elementele trace prevalează între numele neromane (illyrii lipsesc); dar cei cu nume (*cognomina*) grecești nu înseamnă că erau cu toții orientali, mulți putînd să fie localnici¹³. Aelianum încheie seria de paragrafe ce repetă de vreo 10 ori descrierile și categorisirile materialelor arheologice și numele proprii, care erau de fapt unitare în ansamblu nu numai în cuprinsul Moesiei Superior, dar și în alte provincii învecinate¹⁴.

„Societatea (IV)” grupată „în clase” începe de la vîrfurile piramidei ierarhice: 1. Senatorii și cavalerii, singurii senatori în Moesia Superior fiind Pontii și Furii, probabil din Italia, mari proprietari de pămînt; dar trebuiau menționați cel puțin cu numele toți comandanții de legiuni și guvernatorii provinciei care au trăit și activat aici chiar trecător, vremelnic, căci dacă nu pot fi considerați (decît foarte relativ) ca elemente din „societate”, ei erau unii dintre principalii orgnizatori și susținători ai procesului de romanizare în Moesia ca și în alte provincii. În *ordo equester* intră procuratorii, comandanții de auxiliii și alți militari, împreună cu familiile și aparținătorii lor; o mențiune nominală ori măcar globală mai circumstanțiată nu era inutilă în acest capitol al populației provinciale, indiferent dacă majoritatea covârșitoare dintre comandanții de unități și magistrații superiori din Moesia au plecat după abia cîțiva ani sau luni de activitate și petrecere aici. 2. Decurionii sînt repartizați în trei categorii: a) din colonii prin *deductio* (veterani), Scupi și Ratiaria; b) orașe

¹² Ca „Aur. Vitalis und seine Frau Aur. Macedonia (!), die auf ihrer Grabinschrift die für Makedonien typische Formel TAVTA gebrauchen” (p. 154), dacă „Aurelia Macedonia” poate să fie originară din Macedonia (cu totul nesigur), în schimb formula grecească TAVTA „acestea (sînt), asta e (viața)”, echivalind cu latinescul HAEC SVNT, este generală în provincii (cf. și p. 235), cum s-a arătat în *StCl.*, II, 1960, p. 361—366 (cu bibliografia anterioară).

¹³ Afirmția „Censorinus lässt auf eine gallisch-germanische Herkunft schliessen, vgl. Kajanto” (p.155) este gratuită; cf. (dacă mai poate apărea necesară vreo exemplificare) numai pe tracus *Mucaseus Ce(n)sorini*, la Apulum în Dacia, *CIL.*, III, 1195.

¹⁴ Aserțiunea, de încheiere (p. 160, repetată la p. 189), „T. Ael. Respectus NESCENSES, offenbar n(at)ione O(escensis)” este o soluție copiată de la N.Vulić (*Spomenik*, Belgrad, 98, nr. 36); „Nescenses” (adică Nescensis) trebuie să fie mai curînd în legătură cu toponimul *Nisconis* (Procop.; *Epigraphica*, Milano, X, 1948, p. 18—19).

dezvoltate din *canabae* legionare ; c) indigeni ridicăți la rangul decurional mai ales în interiorul provinciei (Ulpianum, Naissus, Mun. Dard., Mun. Cel.) ; o mulțime de ipoteze, conjecturi variate asupra apariției orașelor și prezența decurionilor. 3. Augustales de condiție socială și economică inferioară decurionilor sînt dați numeric în comparație cu aceștia, din șase orașe ale provinciei ; numele lor (numai gentiliciile). 4. La militari, aserțiunea „societatea provinciei poate fi caracterizată probabil mai bine prin participarea militarilor (des Militārs) la pătura sesizată epigrafic” (p. 166) este presumțioasă, eronată, căci ce interesează și contează în primul rînd sînt (cum s-a mai spus) efectivele și unitățile (legiuni, auxiliii etc.) care pot fi calculate cu aproximație sau certitudine pînă la cîteva sute, nu „partea în procente a militarilor la materialul epigrafic al teritoriilor provinciei”, procente socotite de A. M. cu precizie admirabilă (p. 166—7), care însă nu servesc la nimic util. Rolul armatei, al militarilor în societatea provincială e relevată de autor : „participarea lor în mărime de 25 % la materialul epigrafic dovedește deci rolul lor mare în societate” (p. 166), lucru știut și mereu repetat ; urmează o înșirare a militarilor atestați epigrafic în diferite orașe și zone ale provinciei (Scupi, Ulpianum, Naissus, Ratiaria, Aurelianum, Singidunum, Viminacium etc.), repertoriu încoronat cu un complicat tabel (p. 172) cu localități (orizontal) și nomina-gentil. (vertical) a două liste epigrafice de ostași ai legiunii VII Claudia din a. 134/5 și 169 (*CIL*, III, 14507), nu fără unele greșeli epigrafice¹⁵. Așa-numita „die barbarische Namengebung” la militari în Moesia Superior (p. 173) sînt cognomina ale tracilor *Auluzon*, *Bithus*, *Daizo*, *Dizo*, *Dolens*, *Drigisa*, *Rescupor* etc. ori illyri *Dassius* ș. a., adică eșantioane-resturi din antroponimia indigenă-națională a populației pe cale de romanizare. În legătură cu rolul elementului numit „das Militār” în Moesia, se pot citi (p. 174—5) o serie de considerații și teorii : recrutarea și pătrunderea localnicilor în legiuni și auxiliii (dar nu se menționează nici un militar atestat în trupele din afară, ca cei menționați supra, p. 315—6), care sînt fie fraze vagi (chiar abstracte), fie serțiuni neprobabile, contrazise de materialul epigrafic și de antroponimie. În loc de verbalismul generic, era necesară (cum s-a mai spus) o examinare temeinică, integrală, pe concret a compunerii trupelor (legiuni, auxiliia) în provincie, repartizarea elementelor alcătuitoare, relațiile auxiliilor cu provincia și populația ei. 5. Dreptul de cetățenie (Bürgerrechtspolitik), acordarea cetățeniei : în măsură foarte redusă în secolul I, ceva mai intens după Traianus, sub Hadrianus (cu municipalizarea), sub Marcus Aurelius și mai ales prin *Constitutio Antoniniana* (anul 212, Aurelii). Considerațiile asupra apariției inscripțiilor și a categoriilor de noi „cetățeni” romani sînt (ca de obicei) pe cît de savante și aparent ingenioase, pe atît de neconcludente. 6. Paragraful despre „peregrini” amestecă pe indigeni (traci,

¹⁵ De ex. p. 168 *milis exercus*, Aelius Paetus, hat das Bürgerrecht und den Namen anlässlich des Eintritts in die Legion erhalten”, dar *milis exercus* este luat de A.M. dintr-o inscripție : *Spomenik*, LXXI, nr. 280 „D M, Aper milis exercus vixit annis XXXV (etc.)”, iar *Aelius Paetus* din alta : *Spomenik*, LXXI nr. 117 = *CIL*, III, 8289 „D M, Nanea Prudentis filia posuit coniugi suo caro militi legionis quartae vixit anno; XXX Ael. Paeto b.m.”. Dacă prin asemenea transplantări (Incrucișări epigrafice) se confecționează persoane și funcții, este ușor de înțeles ce valoare se poate atribui tabelelor referitoare la elementele civile și militare din provincia Moesia.

illyro-dardani) cu imigrații (orientali, greci, cu nume de această factură). Pătura populară autohtonă trebuia legată direct cu *civitates peregrinae* (I 3a; supra p. 315), arătându-se pe bazele unei documentații epigrafice-onomatologice ca și arheologice mult mai ample (dacă nu absolut exhaustive) cum (în ciuda masei mari de imigrați și de elemente „romane” în antroponomie și în resturile arheologice) ea reprezintă totuși marea majoritate a populației provinciale, principalul factor de producție, ca și (după lentă și profundă romanizare pe care autorul *A. M.* nu caută și nu vrea să o vadă) temelia romanității sud-est-europene ce-și avea centrul tocmai în Moesia Superior¹⁶. Întregul material antroponomic al „peregrinilor” utilizat cu trunchieri de către *A. M.* trebuie reexaminate ținând seamă de toate elementele textelor epigrafice respective și de „romanii” mai ales cei cu gentilicii imperiale, care indiferent dacă poartă cognomina bune romane (deci cu *tria nomina* în perfectă ordine) erau desigur în majoritate localnici traco-illyri romanizați, chiar și dacă unii din ei au cognomina de aspect exotic grecesc-oriental. Elementul antroponomic *Mest-* este nu imigrat din Macedonia (*A. M.*), ci localnic trac în Moesia și în Tracia. În această ordine de idei trebuie observat că (în baza materialului epigrafic și antroponomic, culte religioase etc.) populația civilă a unei zone (provincii) a imperiului poate fi împărțită deocamdată cu largă aproximație în trei categorii: *a*) autohtonii (traci, illyro-dardani etc.) cu antroponime, un singur nume „barbar” localnic, ori acesta în funcție de cognomen, în majoritate cu gentilicii imperiale (*Flavius, Ulpus, Aelius, Septimius, Aurelius*, și chiar având bun cognomen roman), zeități locale; *b*) imigrații cu locul de obârșie ori cognomen oriental, grecesc etc.; *c*) „romani” cu nume curate ori fără nici un determinativ, element care să le indice obârșia —, sînt majoritatea covârșitoare a populației atestate epigrafic, între ei desigur foarte numeroși autohtoni. Se pot face și alte subdiviziuni; dar totul trebuie studiat pe grupe, nuanțat, cu diferențieri. 7. Selavajul prezintă inscripțiile cu selavi și libeți, repartizate pe orașe și teritorii, cu numeroase considerații generice, neconcludente despre selavi și sclava; foarte multe nume grecești, ca peste tot în provincii și la Roma. Tabelul cu inscripțiile libeților (p. 188), după orașe (Scupi 16, Ulpianum 10, Municipium Dard. 6, Naissus 6, Ratiaria 6 etc.) nu are nici o valoare, ca multe asemenea „tabele” ale lui *A. M.*, bazate pe cifre ale hazardului și pe logica unor locuri comune cu aspect de „axiomă”¹⁷. 8. „Populația autohtonă și străinii” analizează (nediferențiat) materialul epigrafic, repartizînd pe imigrați după provinciile de proveniență: Vestul, Africa, Italia, Dalmatia, Pannonia, Noricum, Dacia, Moesia Inferior, Thracia, Macedonia, Orientul. La p. 192—3 tabele cu procente de nume: latine din Italia, Dalmatia, Vest, Africa, Pannonia, zona dunăreană, Moesia Superior, nume grecești 16%, „barbare” trace

¹⁶ Citeva erori mărunte : p. 179 *Cresces Mucati* ar fi (cu alții) „wegen ihrer Namen für Sklaven zu halten”, dar *Mucatus* este un genitiv patronimic al unui trac romanizat (nu genitiv-posesiv de „patron” al unui sclav); *Delus Mucati* f. *dom[o...]* ultimul cuvînt poate fi rest dintr-un nume propriu ca *Dom[itu-]*, fiind tot un localnic, ca și ceilalți traci „peregrini” și illyrii cu nume naționale, — pe care *A. M.* are tendința de a-i considera cît posibil originari de prin alte teritorii.

¹⁷ Ca „je grösser eine Stadt war, umso grösser ist die Zahl der Freigelassenen”!

4%, illyre 1%, celtice 0%, nedeterminate 7,5%; dacă atare „procentaj” al lui *A. M.* (ceva asemănător cu cel încercat pentru Dacia română de *A. Kerényi*, în 1941, *op. cit.*, la nota 31) ar fi luat drept real și considerat ca exprimând proporția adevărată a elementelor etnice respective în cadrul provinciei Moesia Superior, s-ar comite una din cele mai grave greșeli istoriografice¹⁸. A crede că tracii reprezentau numai 4%, iar illyrii abia 1% din populația provinciei (cum rezultă din tabelele antroponimice) este a admite o absurditate imaginată numai de cineva care nu reușește să vadă proporțiile și profunzimea procesului de romanizare, de înlocuire a antroponimiei indigene cu cea romană, care va trebui studiată pentru tot imperiul și mai ales pentru zonele balcanice și carpato-danubiene. — „Latrones” (p. 194—8) sînt fie mișcări antiromane, fie simple acțiuni de briganzi; cinci știri scrise din Moesia Superior, cu câteva analogii din afară; cf. *Illirii*, p. 136 (bibliografie ceva mai amplă).

„Unele forme ale romanizării (V)” ia în considerare „inscripțiile și romanizarea”, „răspîndirea scrierii și limbii latine”, „influența administrației și dreptului roman”, „elementul indigen în cultele religioase și antroponimie”, — o aglomerare de documente și argumente într-o expunere masivă, strînsă, cu ale cărei criterii și concluzii nu toată lumea va fi de acord. Adevărat și evident că „inscripțiile au rolul de cheie (die Rolle einer Schlüsselquelle)” (p. 199); dar felul cum *A. M.* utilizează atare „cheie”, cum prezintă cifrele, proporțiile, data și condițiile apariției acestor documente nu pot duce la rezultate juste, rezonabile, firești cu privire la populația și romanizarea provinciei. Maniera complicată cum *A. M.* interpretează rostul, apariția, semnificația inscripțiilor latinești pentru romanizare este greu să fie rezumată ori redată în câteva rînduri; asemenea tentativă ar implica reexaminarea integrală a materialului epigrafic, un nou studiu pe care ar trebui să-l facă cine va cerceta realitatea procesului etnic-demografic și romanizator în Moesia Superior, după o concepție diferită de cea adoptată de *A. M.* Un tabel (p. 200) arată — după teritorii și epoci — apariția inscripțiilor în provincie; ele au fost puse peste tot, pe alocuri chiar masiv, mai ales în centrele urbane și militare. 2. Nehotărîrea în aprecierea valorii inscripțiilor ca dovezi ale răspîndirii limbii latine se reflectă printre altele în aserțiunea că „marea mulțime de inscripții latinești în jumătatea de vest a împărăției stîrnește mereu impresia că în așa-numitele provincii latine ale imperiului (Europa de vest, țările dunărene, Africa) limba latină ar fi eliminat idiomurile indigene ori că cel puțin ar fi fost pe cale să le suprimă și că numai migrațiile germanice, arabe și slave ar fi curmat atare proces general de unificare lingvistică”¹⁹, deci

¹⁸ Dintre erorile de amănunt ale paragrafului se relevă numai: p. 191, *CIL*, III, 6309 este reluată în 8129 (piatră dispărută, lectura nesigură); inscripția *Spomenik*, 98, 469 este reprodusă după *BCMI*, București, XXXII, fasc. 102, 1939, p. 164 și 172, cu lectura D(ierna), nu D(robeta); „ein Bürger aus Oescus ist in Golubac” se bazează pe o citire greșită a lui Vulić (supra, nota 14).

¹⁹ „Die Umnege von lateinischen Inschriften in der westlichen Reichshälfte erweckt immer wieder den Eindruck, als ob die lateinische Sprache in den sog. lateinischen Provinzen des römischen Reiches (Westeuropa, Donauländer, Afrika) die einheimischen Sprachen verdrängt hätte oder wenigstens im Begriff gewesen wäre, sie zu verdrängen, und erst die germanischen, arabischen und slawischen Einwanderungen diesem Prozess einer allmählichen sprachlichen Vereinheitlichung ein Ende bereitet hätten” (p. 212).

„rezerve” serioase în ce privește răspîndirea latinei, restricție necesară ce ar rezulta din unii factori ca : dificultățile în munca de confecționare a epigrafelor, etapele și formalitățile, persoanele și meșterii care colaborează etc.²⁰. Erorile în transpunerea textului din scrierea cursivă în cea monumentală sînt frecvente în inscripții; o ilustrare grafică (p. 214), cu unele forme de limbă (sau scriere) servite de *A.M.* conține cîteva forme ireale : „*mles* statt *Vales*, *Spomenik*, 98,428” este o eroare, pe piatră fiind „*MLES*” cu litera *M* ca un *V* + *A* ligat la care s-a adăugat la început o hastă piezișe ce l-a făcut să apară ca *MLES*; în „*LIBVNS*” *V* este o redare grafică greșită ori grăbită a lui *II* (= *E*). Mai există și alte confuzii ale autorului zelos în a descoperi pedici documentare în calea ideii acceptate de toată lumea despre răspîndirea limbii latine printre provinciali, — chiar dacă se admite că și între pietrari unii erau analfabeți²¹. Numeroasele exemple de „latină vulgară” din Moesia Superior adunate de *A.M.* sînt instructive, dar el nu le-a înțeles corect pe unele, ca „*ausfallen des -n- vor s*” nu este o „*Schreibart*” (p. 217), ci un mod de pronunțare (cf. *mansi-* > rom. *mas*, *mensa* > *masă*, *mensis* > *mes* „lună (Monat)”); *exercus* = *exercitus*, p. 220)²², dar în alt loc pare a fi interpretat ca „*milis exercus*” = „*exarchus*” (p. 109, 168). Multe erori în expunere și „*malentendus*” apar din cauză că *A.M.* cunoaște prea puțin latina populară și romanistica²³. Toate considerațiile autorului inclusiv graficul cu „*Prozentanteil der fehlerhaften Inschriften*” (p. 229) nu au valoare concretă. Este știut că erori de gravare (ori pronunțare) apar nu numai în modestele texte ale provincialilor de la periferie (majoritatea analfabeți, inclusiv unii pietrari și „scriitori”), dar și în marile centre urbane, în textele oficiale²⁴ și chiar la Roma și în inscripțiile menționînd senatori și împărați în toate zonele impe-

²⁰ *A.M.* nu crede că inscripțiile sînt indicii concrete, sigure despre răspîndirea în lărgime și în adîncime a limbii latine; dar deocamdată este necesar să ne mulțumim cu constatarea textelor epigrafice și a monumentelor respective, căci nu avem (ca în Pannonia, Vell. Pat. II 110, 5; cf. *Illirii*, p. 149) indicii literare despre faptul că limba latină era vorbită de populația locală în Moesia, Dacia, Tracia etc., și nici nu e de imaginat existența unor texte antice cam în felul următor: „*nos provinciales — latine loquimur; nunc vero Romani sumus, sed antea Thracas (Moesi, Dardani etc.) fuimus...*”, care să dovedească și pentru cei mai sceptici (ca *A.M.*) vorbirea limbii latine de către provinciali.

²¹ „*Die grosse Zahl (etwa 60) der missverstandenen Ordinationen lässt darauf schliessen, dass es unter den Steinmetzen auch Analphabeten gab*”, p. 214.

²² Interpretarea lui *exercus* ca „*exercitus*” este copiată aici de *A.M.* (p. 220) din *Spomenik*, LXXI, nr. 280, unde Vulić citea „*Aper milis exercus (?exercitus?)...*”; dar cele două semne de întrebare ale arheologului srb n-au dat de gîndit eminentului epigrafist budapestan? Pare probabil că *exercus* este o formă „vulgară” a lui *exarchus*, grad militar inferior în secolele III—IV (cf. de ex. *RE*, VI, 1552, 2, Fiebiger).

²³ Din bogata bibliografie a limbii din inscripțiile provinciilor (limbajul „vulgar” al imperiului tîrziu) *A.M.* citează și utilizează numai cartea lui H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960 și un articol al lui J. Herman, în *Bulletin de la Société lingu.*, Paris, 1965, p. 53—70.

²⁴ „*Sp*, 98, 417 ANIFINIO VOLUMNIANO statt Afinio Veldumniano; 166; LIINO-INO GALLFNIO statt *Licinio Gallieno*, *CIL*, III, 8268” citează din Moesia chiar *A.M.*, p. 208. Erori de amănunt nu lipsesc nici aici în textul lui *A.M.*, p. 233 „*bene valeas qui me calutas*”, *CIL*, III, 8177 „*calutas*” este *salutas*; 235 textul grecesc *Starinar*, IV, 7—8, 293 este repetat de la p. 222; pentru formula epigrafică a dezolării în fața destinului HAEC SVNT = TAVTA (pe care o mai citase în alt context p. 154) se citează ca bibliografie „*R. Cagnat, Revue de Philologie* 18, 1889, 57 —”, dar timp de 8 decenii s-au mai făcut progrese în „problema TAVTA” consemnate în *StCI*, II, 1960, p. 361—4 (supra, nota 12).

riului. — 3. Influența administrației romane și a dreptului a fost considerabilă pentru romanizare; societatea provincială era organizată și totul se desfășura după normele juridice general romane: proprietatea, succesiunile, dreptul familiar, testamentar etc.; tabele cu „heres (moștenitor)” în procente și numeric, pe categorii de persoane, localități etc., indicații asupra vârstei ș.a. (p. 238—242), care iarăși nu se vede cum ar putea să ajute înțelegerea proceselor sociale și culturale în provincie. 4. Elementul indigen în culte și onomastică; zeități trace (*Mynd-, Andinus, Zbeltiurdus, Ezzaios, Deus Tato, Hera Sonketene*, cavalerul trac, supra, p. 319; cavalerii danubieni²⁵ etc.), antroponime indigene la elemente militare (p. 248) și la cele „civile” (p. 249) sînt incomplete, cu multe lacune, trebuie revizuite, amplificate din toate sursele epigrafice ale Moesiei și din afară, regrupate (cum s-a spus) în cadrul general documentar epigrafic și arheologic al provinciei. Va trebui deosebit după zone (cum rezultă din materialul epigrafic-antroponimic) fondul etnic-social prevalent illyric în sud-vestul și în fișia de vest a provinciei, tracic în zona centrală, de nord și est (Scupi, Naissus, Singidunum, Ratiaria etc.), majoritatea teritoriului Moesiei Superior²⁶. La sfîrșitul capitolului despre „romanizare” A. M. afirmă (p. 250) că pînă la venirea slavilor în estul Peninsulei Balcanice era vorbită *lingua Bessica*, iar în vest illyra; nomenclatura illyră se menține în primele secole ale ocupației slave, iar populația rustică a Moesiei Superior purta nume trace (*Zimarchos și Ditybistos*, ortacii de drum și consăteni ai lui Iustinus I, Procop., *Anecd.*, 6, 1); e necesar a preciza însă că toți trei tinerii țărani „din Dardania” erau traci, Iustinus cu nume roman, dar avînd în familia sa un nume tracic: *Boraidēs* (Procop., *Bell.* I, 24, 53, VII, 31, 17), dovadă sigură (alături de alte surse) că întreaga dinastie Iustinianus-Iustinus era de origine tracică, lucru dovedit pînă la evidență cu trei decenii în urmă²⁷.

Rezumatul-concluzie (VI) începe cu aserțiunea „stăpînirea romană aduse cu sine schimbări profunde numai într-un cerc restrîns geografic și social (... tiefgreifende Veränderungen nur in einem geographisch und sozial beschränkten Kreis mit sich brachte ...)” (p. 251); este o apreciere subiectivă a autorului care (cum am văzut) peste tot vede redusă sau anihilată vigoarea romanității în Moesia, romanitate care ar fi fost „parțială și ... superficială”; latina ar fi fost cunoscută și vorbită numai de o pătură suprapusă, care însă a decăzut, slăbind, abia vegetînd în provincie²⁸. Formularea este ingenioasă; dar autorul avea și datoria să precizeze de unde știe atît de clar (în legătură cu formula „romanizare superficială” preluată de la M. I. Rostovțev) că numai o „pătură redusă numeric” a putut să vorbească limba latină. Ar fi de văzut apoi dacă poate să fie toată lumea de acord cu ideea lui A. M. că populația rustică (die Landbevölkerung, deren Lebensweise in der kaiserzeitlichen Litteratur mit

²⁵ Cf. mai recent: D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuviorum*, Leiden, I, 1969 II, 1970.

²⁶ Cf. *AJIN*, III, p. 452—488; *AISC*, IV, p. 112—135; *Illirii*, p. 35—37.

²⁷ *Omăgiu I. Lupaș*, București, 1941, p. 775—784; *Limba traco-dacilor*, p. 29.

²⁸ „Die lateinisch sprechende Oberschicht verlor durch das Aufhören der Verwaltung ihre Existenzberechtigung, auch ihre privilegierte Stellung wurde in Frage gestellt. Einiges spricht dafür, dass diese Schicht während des 6.—7. Jhs. noch in der Provinz vegetierte...”, p. 253.

Ausdrücken wie *simplicitas* und *rusticitas* bezeichnet wird) a rămas mereu în izolare, nu s-a lăsat influențată de romanitate păstrându-și intacte toate structurile sociale și economice, modul de producție și de viață atavic, fără a se integra în romanitate, adică în primul rînd să învețe limba latină. „Romanizarea Moesiei Superior a fost limitată” (p. 255 „... warum die Romanisation von Obermösien derart beschränkt war”); „romanizarea aparentă” s-a prăbușit îndată ce provincia a fost ruptă de patria romană²⁹, — tot formule savante, grave, solemne, care ar mai trebui dovedite sau măcar făcute verosimile pentru toată lumea. Dacă *A.M.* este categoric împotriva pătrunderii limbii latine (a „romanității”) în păturile de jos, în masele rustice (chiar și în cele mai periferice, conservatoare) ale provinciei traco-illyre a Moesiei Superior, — alții sînt tocmai de părerea contrară, considerînd ca o realitate romanizarea profundă a populațiilor băstinașe rustice și păstrarea romanității prin atare pături rurale: fapt admis de majoritatea istoricilor, arheologi și filologi-romaniști mai vechi sau noi, care văd și explică geneza, existența, perpetuarea elementului „romanic (latinofon)” în sud-estul european în primul rînd prin procesul de transplantare a limbii latine cu etnonimul „Romanus” la o numeroasă, masivă, unitară populație provincială illyro-traco-getică în provinciile romanizate din spațiul balcanic și carpato-dunărean. Cum s-a arătat din nou în ultimii ani, în baza tuturor criteriilor și documentelor (mai ales lingvistice: *a*) latinitatea pregnantă, *b*) elementul preroman, autohton în limba romanică sud-est-europeană, româna)³⁰, esențial în fenomenul romanizării provincialilor era tocmai schimbarea limbii lor indo-europene și înlocuirea ei prin latina populară, fapt ilustrat în primul rînd de schimbarea antroponimelor, a etnonimelor și a religiei atavice (tracce, illyre), în provinciile de origine și în afară. Sînt aspecte (de ex. schimbarea antroponimiei) pe care *A.M.* nu le are deloc în vedere, nu face nici o mențiune directă, nu le utilizează pozitiv și constructiv în ancheta sa asupra „populației (Gesellschaft)” Moesiei Superior, a cărei documentare abundentă (deși cu lacune, firești) el a înțeles să o grupeze și utilizeze avînd în vedere teza sa despre „romanizarea superficială, aparentă”, ce s-ar fi prăbușit o dată cu ruperea legăturilor dintre provincie și „patria romană”.

Această din urmă idee apare ca o finalitate a monografiei despre *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, care alături de orientarea greșită în privința esenței „romanizării” prezintă și alte mici deficiențe de amănunt, anume la *abrevieri și bibliografie*³¹, ca și la prezentarea grafică: cu toată grija atentă, ascu-

²⁹ „Diese Scheinromanisation, die ein jähes Ende fand, sobald die Provinz vom Mutterland losgerissen wurde”, p. 255.

³⁰ Cf. schițele asupra romanizării în teritoriile illyre și traco-moeso-dace, după cele mai noi vederi și criterii istorice, arheologice și lingvistice: *RRH* (București), IV, 1965, p. 887—900; *Illirii*, p. 130—145; *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970, p. 67—73, 108—126.

³¹ Între lipsurile în repertoriul bibliografic (p. 267—269), în afară de cele semnalate și de lucrările citate supra, nota 5: *AJ*, p. 91, 93, 111—3, 158, 204, 246 etc. *Archaeologia Jugoslavica* este de fapt *Iugoslavica* (cu I, deci trebuie citată astfel); *AnnEp* este scris unciori și *AnEp* (p. 16); B. Gerov, *Untersuchungen über die westthracischen Länder...*, *Ann. Univ. Sofia*, LIV/3, 1961 este în limba bulgară *Proučvanija...*, partea a II-a în a. 1967, III 1968, IV 1969. Lipsește din tabel *IGRR* (citată astfel, p. 206, 235, 246) *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* (R. Cagnat ș.a. Paris) „A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*” este (lu-

tită în munca de redactare și imprimare-corectare, s-au strecurat unele erori (adevărat, nu prea grave)³². *Indicele* (Register, p. 273—284) este amănunțit, circumstanțiat, dar incomplet, cu mici lipsuri la numele de autori moderni și antroponimele antice (tracce, illyre, romane, grecești etc.)³³. La lista deficiențelor se înscrie și lipsa unei hărți detaliate de ansamblu a provinciei Moesia Superior, cuprinzând toate punctele și așezările ce au descoperiri romane (dar și preromane, autohtone), în genul materialului cartografic de ex. din lucrarea antebelică *Archaeologische Karte von Jugoslawien* (Belgrad), pe care *A.M.* nici nu o citează (exclus să nu o cunoască; dar poate o consideră deplin înlocuită de cartea celui doi Garašanin, 1951 ?); sau în *Tabula Imperii Romani* care începe să progreseze înglobând toată Moesia Superior. Asemenea hartă poate să arate (fără să fie absolut exhaustivă) în chip sinoptic și sintetic desimea și bogăția relicvelor arheologice-epigrafice romane, deci pătrunderea culturii și limbii latine, constituind cea mai bună întregire și ilustrare grafică a unui text de expuneri dense, masive (și totuși cu multe lacune).

Masarea impresionantă de materiale documentare și de argumente cu „criterii” și variate ipoteze nu rezolvă în chip verosimil problemele enunțate în titlul cărții *Gesellschaft und Romanisation . . .*, sau structura etnic-socială a populației („societății-Gesellschaft”)³⁴, nici nu elucidează dimensiunile reale sau măcar probabile ale procesului de romanizare, precum nici durata, consecințele și ecourile lui istorice în evul mediu și epoca modernă. Este de altfel o constatare firească, atîta timp cît pentru *A.M.*, romanismul Moesiei s-a destrămat dispărînd în neant (ein jähres Ende fand, sobald die Provinz vom Mutterland losgerissen wurde). Evident că autorul monografiei

cru bine știut de *A.M.* o lucrare în limba maghiară : *A dáciai személynévek*, 292 p., cu subtitlul german dat, avînd numai un scurt rezumat (p. 293—6 „kurze Übersicht der statistischen Ergebnisse der Namenlisten”; și „Inhaltsübersicht”; p. 297—303; n-are însă cuprins „tartalom” în ungurește, după cum nu are nici un fel de prefață). Lipsește sigla *RIC* (citată p. 38). La 270—271 se află o listă de „legenda figurilor (Abbildungsverzeichnis)”, explicații care în chip firesc trebuiau plasate la locul lor (sub clișeele respective), unde se află numai numărul curent (1—57) al figurilor.

³² În afară de cele relevate pînă acum : p. 21 „Mirkovič” se scrie sîrbește Mirković; „sin” este sind; 43 Caričin Grad mai este scris „Carič in grad”; 101 „architetonische”; 106 paranteză izolată; RSt și RST (p. 111); 114 „Donauufer”; Donauufer; 132 „H. Hesselhauf” corect H. Nesselhauf; 134 „Centraljna Srbija”; Centralnja; 136 „Ekkakroterien”; Eekakroterien; 142 „Porttätische”; 197 „miltärische”; 204 „in de Zeit”; 284 „Zlokučane”; Zlokučane, — ca și alte defecte tehnice mărunte, ex. p. 208 „Provinz-zoberfläche”, „Ber-glandschaft” etc., care oricum surprind neplăcut într-o carte imprimată cu atîta acurateță ca *Gesellschaft und Romanisation*.

³³ *Indicele* general cuprinde într-o succesiune alfabetică materii, nume, cuvinte, autori; la numele de autori (erudiți) moderni figurează numai vreo 12 inși, lipsind unii, chiar un prieten (p. 8 „mein Freund”) sofiotul Velisar Velkov (citat și „discutat”, p. 103), ca și un compatriot al lui *A.M.*, A. Hekler (p. 148). Dintre numele proprii antice, la antroponime sînt omise cele indigene (tracce, illyre) cu puține excepții alese parcă la împlinire (*Bardibalus*, *Bitus*, *Dassius*, *Ditybistos*, *Soianus*, *Zimarchus*); dar antroponimele sînt elemente principale, de primul rang în dosarul documentării privitoare la populație (autohtonă sau imigrată) și la romanizarea Moesiei Superior.

³⁴ Față de structura cărții, de conținutul ei, se poate observa că nici chiar titlul ei nu apare tocmai potrivit: mai mult decît „Romanisation” (care este mult diminuată), ea conține arheologia așezărilor, a materialului roman și a monumentelor provinciei; deci elementul „arheologic” era necesar să fie adăugat, numindu-se „Gesellschaft, Archäologie und Romanisation...”.

despre „romanizare” rămîne cu o „poliță în alb”, neonorată, un răspuns la întrebarea : cum explică el și din ce „surse” puternica romanitate a Peninsulei Balcanice în evul mediu pînă în epoca modernă (de care nu se face nici cea mai vagă mențiune într-o carte despre „Romanisation”) ? De unde numeroasa populație românofonă, vlahii din nordul Peninsulei și aromânii cu ceilalți romani-români balcanici (megleniți, istroromâni) ? care nu pot să descindă decît dintr-o masă social-etnică autohtonă indo-europeană romanizată în epoca imperială (cf. de ex. *SCIV*, XIV, 1963, p. 478—9), tocmai în teritorii și perioade cînd și unde (după *A.M.*) romanizarea ar fi fost „superficială”. Problema va trebui reexaminată critic pe un plan mai larg, supusă unui control sever în lumina mijloacelor documentare și a concepției actuale despre structura social-etnică și demografică a provinciilor, a raportului dintre păturile populare indigene, procesul de romanizare și perpetuarea romanității prin forțele etnice locale, — atît în provinciile „balcanice”, cît și în Dacia nord-danubiană. De adăugat aici, în final, că populația și romanizarea Daciei nu a fost supusă unui studiu analitic și sintetic ³⁵ nici cît s-a făcut pentru Moesia, Dalmatia sau Pannonia, ale căror monografii citate mai sus nu pot fi luate (în nici un caz) ca modele de metodă și orientare pentru elucidarea mai verosimilă a genezei romanității și a situației pe care a ocupat-o provincia carpatică și romanismul aici, ca și în toată vasta zonă balcano-danubiană.

SUR LA SOCIÉTÉ ET LA ROMANISATION EN MÉSIE SUPÉRIEURE

RÉSUMÉ

On soumet à une analyse sommaire la monographie archéologique et épigraphique de A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (Budapest, 1970, 284 p.), dont l'ampleur de l'érudition et la profondeur de la doctrine sont justement relevées. On observe en même temps nombre d'erreurs de détail et d'ensemble, l'orientation unilatérale, notamment son attitude négative en ce qui concerne l'essence même de la romanisation, la profondeur et la durabilité de ce phé-

³⁵ *A.M.* observă (p. 46) „über die Munizipalisation Dakiens steht keine Arbeit zur Verfügung, doch ermöglicht die späte Konstituierung und frühe Aufgabe dieser Provinz auch keinen Vergleich”. Totuși „comparația” poate fi făcută în multe privințe între Moesia și Dacia (cu toate că posibilitățile de documentare sînt mult diferite); pentru aceasta din urmă au apărut recent unele lucrări pertinente privind și „urbanizarea”, D. Tudor, *Orașe, Urguri și sate în Dacia romană*, București, 1968 (recenzia drastică : C. Daicoviciu, *AMN*, VI, 1969, p. 537—544); vezi și *Oltenia romană*, București, 1942 (recenzie : idem, *AISC*, IV, 1944, p. 282—301); *Transilvania*, Sibiu, 1942, p. 958—963; *Dacica*, 1969 (1970) 265—270, 280—294); cd. a II-a, 1958; a III-a, 1968 (recenzie : T. Soroceanu, *AMN*, VI, p. 545—548); M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969. Pentru Dacia lipsește o lucrare de analiză documentară integrală asupra populației (inclusiv armata, trupele) și romanizarea, — care să nu fie făcută după modelul celei despre Moesia Superior —, utilizînd în schimb tot materialul epigrafic și arheologic disponibil, după criteriile actuale în cercetarea științifică.

nomène de grande portée dont dérivent directement toute la romanité sud-est européenne et les « Romains » de la zone balkanique et carpatodanubienne ; ce sont les Roumains (Vlaques) du Moyen Age et de l'époque moderne, en Dacie et dans la Péninsule balkanique, que l'auteur de Budapest ignore totalement dans son livre qui traite de la romanisation d'une province danubienne, qu'on peut considérer comme le centre et la principale base de la romanité sud-est européenne et de la Dacie carpatique.

Cette monographie de valeur, mais non exempte de lacunes, d'erreurs et de contradictions assez graves, sera réexaminée dans le cadre d'une recherche plus ample (en une langue de large circulation) concernant la romanisation de la Mésie et de la Dacie.